

– deyə bir ağacı tərpedir, yəni özü süni surətdə külək əsdirir, bununla da əsl küləyin əsməsi üçün sehr edir, əfsun oxuyurdu. Yaxud uzun zaman yağış yağmadıqda, yuxarıda deyildi ki kimi, dul və yaxud ərə getməmiş ərəgən qızları suya basıb isladır, bununla da yağışsızlıq üzündən həmin dul arvadlar və yaxud ərəgən qızlar kimi mayalanmamış geniş əkin yerlərinin islanması, yəni yağışın yağması üçün sehr edirdi.

Falın, sehr və əfsunun, eləcə də bunların sözlə əlaqələndirilməsi, daha doğrusu, sözdən bir sehr və əfsun vasitəsi kimi istifadə olunmasının nəticəsi olaraq, xalq ədəbiyyatımızda yaranan alqış-qarğış, sehr düsturları və s. kimi növlərin animizmə və magiyaya əsaslandıqlarını demişdik. Animizm və magiya isə ibtidai cəmiyyətin, öz mənşəyi etibarilə bədii yaradıcılıqdan başqa bir şey olmayan ibtidai görüşlərini əsas şaxələrini təşkil edirdi. Burası doğrudur ki, bizim xalq ədəbiyyatımızda daha qədim dövrlərə aid olan totemizmin də çox aydın izləri və əlamətləri yaşamaqdadır. Bunları biz, xüsusilə, sehrli nağıllarımızda bütün aydınlığı ilə görməkdəyik. Buna misal olaraq, filologiya elmləri doktoru prof. Ə.Dəmirçizadənin «Azərbaycan dilinin tarixi» adlı əsərində çox doğru olaraq, ilan haqqında irəli sürdüklerini qeyd etmək olar. Tədqiqat göstərir ki, xüsusilə, əfsanə və sehrli nağıllarımızda, eləcə də əqidə və etiqlarlarda ilan qədim Azərbaycan xalqının əsas totemi olmasının çox qüvvətli dəlilləri vardır. Lakin buna nisbətən təbiət qüvvələrinə animist baxış və eləcə də əfsunkar münasibətin qalıqları daha geniş bir şəkildə xalq ədəbiyyatımızın daha başqa bir sıra növlərində də aydın bir şəkildə yaşamaqdadır. Bunların içərisində xüsusilə qədim Azərbaycanda çox geniş surətdə yayılmış olan animizmi, yəni «Ata-Baba günü» kultunu göstərmək olar. Bu kult qədim Azərbaycanda hətta müəyyən nəğmə ilə müşayiət edilir, onunla bağlı xüsusi bir mərasim də yaradılmışdır.

“Ata – Baba günü mərasimi”

Geniş, ucsuz – bucaqsız əkin yerlərini və otlqları təmin edəcək qədər su ehtiyatına malik olmayan Azərbaycan əkinçisinin taleyi həmişə yağışdan asılı olmuşdur. Bu ehtiyac xalqın bədii yaradıcılığında, adət və ənənələrində, dini təsəvvür və görüşlərində, əqidə və etiqlarında çox dərin iz buraxmışdır.

Bulud, yağış, abi-neysan, qövsü-qüzeh və s. bu kimi yağışla əlaqədar olan əsaslar və hadisələri ifadə edən məfhumlar bu gün belə, hətta yazılı ədəbiyyatımızın da müsbət mənada ən yaxşı təşbehlərini, istiarələrini, müqayisələrini, bədii təsvir vasitələrini təşkil etməkdədir.

Xalq ədəbiyyatımızda yağışla əlaqədar olaraq saysız-hesabsız əfsanə və əsətlər yaranmışdır. Bunlardan tarix etibarilə ən qədimini, ən saf və bədiisini biz qədim Azərbaycanın əsətlər və əfsanələri, adət və ənənələri, etiqad və əqidələri əsasında yaranmış fəlsəfi-dini-ədəbi bir əsər olan «Avesta»da görürük.

Qədim azərbaycanlı etiqadına görə, yağışın ixtiyarı bir neçə ulduzun əlində imiş. /Yağışın tumları bu ulduzlarda imiş/. Bu ulduzların başçısını Tiştri adlandırmışdır.

«Biz, Ahura-Məzdanın bütün ulduzlar üzərinə böyük və nəzarətçi təyin etmiş olduğu, suyun tumlarını özlərində saxlayan ulduzlarla, müqəddəs işıqlar içərisində hərəkət edən Tiştriyə, bu gözəl və işıqlı qurban veririk».¹

İsti yay günlərində yağış ilahəsi Tiştrinin quraqlıq divlərinin başçısı olan Apaoş ilə dəhşətli bir vuruşları olur. Əsətlərə görə, bu vuruş üç dəfə təkrar olunur. Tiştri birinci on gecədə gözəl bir gənc şəklində vuruşa gəlir. İkinci on gecədə o qızıl buynuzlu gözəl bir öküz şəklində gəlir. Lakin bu vuruşların hər ikisində dəhşətli Apaoş onu məğlub edir. Üçüncü dəfə Tiştri qızıl qulaqlı, qızıl tərlikli ağ kəhər at şəklində gəlir. Quraqlıq divlərinin başçısı Apaoş isə qara qulaqlı, qara quyruqlu bədheybət bir ata çevrilərək, onun qabağına çıxır. Onlar səmavi su qaynağı olan müqəddəs Vurukaş dənizində vuruşurlar. Bu vuruş «Avesta»da belə təsvir edilir:

«Onlar təpik-təpiyə gəlirlər. Burada div Apaoş parlaq və gözəl Tiştridən güclü çıxır. Onu məğlub edir».²

Tiştri fəryad edərək, insanlardan qurban tələb edir. Möminlər tərəfindən kəsilən qurbanlardan yeni qüvvət alaraq o, yenidən meydana qaydır. Vuruş yenidən başlanır. Nəhayət, Tiştri Apaoşu məğlub edir.

«Dəniz onun ayaqları altında uğuldayır. Dalğalar coşur. Vurukaş dənizi qaynayır... Onun ortasından buxar qalxır... Onda külək qara buludları və dumanları qovur, məhsuldar suyu yerin üzünə gətirir. Yağış geniş zəmiləri sulayır».³

---

¹ Яшт-Уш, Рагозин. «История Мидии» с. 96

² Яшт-Уш

³ Яшт-Уш

Hər şeydən qabaq burasını qeyd edək ki, bu əsatinin eləcə də bunun əsasını təşkil edən etiqaadın qalıqları bu saat belə Azərbaycanda yaşamaqdadır.

Kəndlərimizdə uzun zaman yağış yağmadıqda bir nəfər bir qara at minir, qucağına da bir qoyun alıb sahəsinin ətrafında çapmağa başlayır. Adətə görə o, bütün kəndin torpaq sahəsini üç dəfə çapa-çapa dolanmalıdır. Bu iş qurtardıqdan sonra o, elin toplaşmış olduğu yerə gəlir, tamamilə yorulub əldən düşmüş atdan düşür, qucağındakı qoyunu oradaca qurban kəsirlər. Hamı birlikdə yağışın yağması üçün dua etməyə başlayır.¹

Burada minilən qara at Apaoşun son vuruşdakı timsalıdır. Unudulmamışsa, o da vuruşa qara qulaqlı, qara quyruqlu bədheybət qara bir at şəklində gəlirdi. Kəndli onu susuzluqdan yanmaqda olan kövşənin ətrafında üç dəfə çapmaqla sehr edir, Apaoşu vurur. Bundan sonra kəsilən qoyun isə Tiştriyə yeni qüvvət vermək üçün kəsilən qurbandır. Burada atla üç dəfə kövşənin ətrafını dolanmaq birinci növbədə ümumiyyətlə üç rəqəminin müqəddəsliyinə, eləcə də Tiştrinin Apaoş ilə vuruşunun üç dəfə təkrar olunmasına və son vuruşun da üç gün davam etməsinə əsaslanmışdır.

Mərhəmətli və qəhrəman Tiştri quraqlıq divini məğlub etmiş, yağış yağmışdır. Lakin əsas etibarilə yağış suyundan təmin olunan geniş əkin və otlaq yerlərinə su kifayət etmir. Bu zaman ikinci bir vuruş başlanır. Bu, Ata-Baba ruhlarının divlərlə olan vuruşudur.

Bəllidir ki, animizmin hakim olduğu mərhələdəki dini görüşün bir şəxəsini də manizm, yəni ATA-BABA ruhuna etiqaad və ehtiram mərasimi təşkil edir.

Ta ibtidai dövrlərdən bəri insanın nəzərini cəlb edən mürəkkəb və əsrarəngiz hadisələrdən birisi ölüm idi. Bu sahədə aparılmış tədqiqat göstərir ki, ictimai inkişafın bu mərhələsini keçirən insan ölümə, öləni həyatdan, yəni yaşadığı mühitdən tamamilə ayıran, təcrid edən bir hadisə kimi baxmamışlar. Bu dövrün dini etiqaadlarına görə, insan öldükdən sonra da əvvəlki kimi yaşayır, yeyir, içir, gəzir, öz evi, ailəsi, nəslı, hətta mənsub olduğu tayfası ilə daimi əlaqə saxlayırmış.

Etiqada görə, bu ruhlar insanlara qarşı əsasən xeyirxah olurlarmış. Lakin öz növbələrində onların da insanlardan tələbləri olurmuş. İnsanlar onları unutmamalı, onları xatırlamalı, lazım gələn şeyləri onlardan əsirgə-

---

¹ Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu – folklor arxivi. Toplayanı Qubadlı rayonundan İbrahimov İdris.

məməli imişlər. Ruhlar unudulduqlarını gördükləri təqdirdə qəzəblənir, zərər verir, intiqam almağa başlayırlarmış.

Şəkilcə müxtəlif də olsa, mahiyyət etibarilə eyni təsəvvürə əsaslanan bu etiqaad ən qədim dünya xalqlarının istər dini kitablarında, istərsə də adət və ənənələrdə özünü göstərməkdədir. Müxtəlif xalqlarda bu etiqaadın nəticəsi olaraq, bir sıra ayin və mərasimlər yaranmışdır. Misal üçün qədim Hindistanda ümumi «əcdad gününü xatırlama» günlərində xörək hazır olduqda məbud onu hissələrə ayırır, ölmüş ata, baba və cəddə babaların ruhlarını dəvət edirdi. Mərasim qurtardıqdan sonra isə məbud onları bu sözlərlə yola salırdı: «Artıq gediniz. Öz qədim və əsrarəngiz yollarınızla gediniz! Bizə dövlət, səadət və çoxlu oğul göndəriniz!»¹

Əcdad ruhuna ehtiram qədim Yunanıstanda da təqribən bu şəkildə idi. Yunanların etiqaadına görə, əcdad ruhu duman şəklində yerə enir, insanları hər cür fəlakətdən xilas edir, onlara var-dövlət və bəxtiyarlıq gətirirmiş. Bu etiqaad yunanlarda da «əcdad ruhuna ehtiram» mərasiminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Burada dəfn və yaxud yandırma mərasimindən sonra ölü üçün xüsusi qurbanlar kəsmək, yasin üçüncü, doqquzuncu və otuzuncu günlərində qəbir üstünə müxtəlif yeməklər aparmaq adətləri var idi. Yunanlar ölülərin bu yeməklərdən istifadə etdiklərinə inanırdılar.²

Qədim romalıların etiqaadınca, ruhlar bir neçə yerə bölünürmüş. Bunların içərisində xüsusilə müqəddəs hesab olunan Lareslər öz ailə, hətta tayfalarının hamisi hesab olunurdular. Etiqada görə, bunlar hər gün öz evlərinə gəlirlərmiş. Buna görə də hər gün gündəlik yeməkdən onların da payları ayrılıb saxlanılır. Bundan başqa burada qədim hindlilərdə və yunanlarda olduğu kimi bir də ümumi «əcdadı xatırlama» günləri vardır ki, bu günlərdə xüsusi mərasim keçirilir və mütləq xüsusi qurbanlar kəsilir.

Afinada «əcdad ruhunu xatırlama» günü yaz, bahar bayramı olan Anfesteri günüdür. Burada ruhlar kəsilmiş qurbanlardan öz paylarını aldıqdan, mərasim qurtardıqdan sonra möbid onları:

«-Əziz və müqəddəs ruhlar, anfesteri qurtardı... Daha gediniz» - deyə yola salır.

---

¹ И.Созонович. «Ленора Бюгера и ей сюжеты и народной поэзии европейской и русской». Варшава, 1983. səh.19

² Yenə orada, səh. 21

Eyni etiqad ruslarda da vardır. Burada əcdad ruhu evin, ailənin hamisi hesab olunur. Guya ki, ev heyvanlarının artması, yaxud tələf olması da onlardan asılı imiş.

Kaluqalı yeni evə köçdüüyü zaman mütləq:

-Ev heyvanlarının hamisi, gəl sən də bizimlə yeni evə köçək, – deyər onu da dəvət edir.¹

Tambov kəndliləri arasında olan etiqada görə isə, ölünün ruhu altı həftəyə yaxın bir müddət hər gün evə gəlir. Buna görə də hər gün onlar üçün xüsusi süfrə hazırlanır.

Ölüm hadisəsinə belə münasibət və əcdad ruhunun yaşamasına etiqad qədim türk-tatar xalqlarında da az-çox fərqləri ilə bərabər bu şəkildə olmuşdur.

“Türkmənstanda qohum-əqrəba üçüncü gün toplaşaraq ölünün şərəfinə ziyafət verirlər. Bu yeməklərin əski dinlərdə əhəmiyyəti məlumdur. Yeməkdə yalnız əqrəbanın bulunmasına gəlincə, bu, ölünün əqrəbasından başqaları tərəfindən yapılacak qəbul etməməsindən dolayıdır”.²

«Monqollar ölümündən sonra insanın daha yeni bir aləmdə yaşayacağına və bu dünyada nə kimi şeylər yapıyorsa, digər aləmdə də onları yapacağına inanırlar».³

Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, ölünün ruhuna qarşı eyni təsəvvürə əsaslanan belə münasibət və bunun nəticəsi olan «əcdad ruhuna ehtiram» mərasimi bizdə də olmuşdur. Bu etiqad və münasibətin qalıqlarını biz hələ də xalq içərisində yaşayan adət və ənənələrdə görürük. Müxtəlif günlərdə halva çalıb qəbr üstünə qoymaq bu etiqadın qalıqlarındandır.

Diqqət edilərsə, ölüyə təlqin vermək də həmin etiqadın islamiləşmiş bir şəklidir. Ruhun diri olmasına, o dünyada yaşayacağına inam olmazsa, əlbəttə ki, belə bir təlqinə də ehtiyac qalmazdı. Bunlardan başqa ölünün qoltuqlarının altına ağac qoymaq (qalxa bilməsi üçün) qəbri daşla döyüb öz gəldiyini xəbər vermək, əlli ikinci gün, yəni məfsəllərin biri-birindən ayrıldığı gün ölü əziyyət çəkməsin deyər, quran oxumaq bizdə bu etiqadın olduğunu göstərir. Bunu biz xalq ədəbiyyatımızın ilk abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da görürük:

---

¹ «Живая старина» 1980, с. 121

² Yenə orada, с. 121

³ Körpülüzadə. “Milli tətəbbelər”, 1881, səh.47

«Qazan xanın dustaq olduğu, oğlu Uruzun onu çıxardığı» boyda Təkürün arvadı Qazan xanın salınmış olduğu quyunun başına gəlir. Onların arasında belə bir söhbət gedir:

«-Qazan bəy, nədir halın? Diriliyin yer altındamı xoşdur, yoxsa yer üzündəmi xoşdur? Həm şimdi nə yeyərsən? Nə içərsən? Nə minərsən?

Qazan bəy aydır:

-Ölülərinə aş verdiyin vaxt əllərindən alıram. Həm ölülərinizin yorğasına minir, kahalların edirəm".¹

Buradan aydın görünür ki, bizdə ölülərin onlar üçün verilən ehsandan istifadə etdiklərinə etiqad olmuşdur. Bir adət olaraq kəndlərdə çörək yapan zaman, son çörəyi «Bu da ölülərin payı» deyə yapırırlar. Ümumiyyətlə, birinə pay verildiyi zaman, təşəkkür və dua olaraq, «ölənlərin payı olsun» deyirlər. Bu təbirin özü də bizdə ruhların adi insanlar kimi yaşadığına, yeyib-içdiklərinə olan etiqadı göstərir.

Bu etiqadın nəticəsidir ki, hər cümə axşamı evdə xörək bişirmək, xalqın öz təbiri ilə desək, «tüstü çıxarmaq» və çox yerlərdə bu xörəkdən müəyyən bir pay da bacanın kənarına qoymaq vacibatdan sayılır.²

Tədqiqat göstərir ki, ayrı-ayrı ailələrə aid olan bu adətlərdən başqa bizdə həm də ümumi, kütləvi «əcdadı xatırlama» günü və buna həsr edilmiş xüsusi bir mərasim də olmuşdur.

Bu günə xalq arasında «Ata-Baba» günü deyilmişdir. Naxçıvan tərəflərində indi də çox böyük izdihama: «elə bil Ata-Baba günüdür»-deyirlər.

Midiyada, eləcə də «Avesta»da Ata-Baba ruhu «Fravaş» adlandırılır. Onların vuruşları isə «Avesta»da belə təsvir edilir:

«Elə ki, «Vurukaş» dənizinin suyu qalxır, onda dəhşətli Fravaşlar görünürlər. Yüzlərlə, minlərlə, on minlərlə gələn fravaşlar divlərlə vuruşaraq, öz vətənləri, öz kəndləri, öz əkinləri üçün su alırlar. Qoy bizim yerimizdə bol məhsul, tam sevinc olsun, deyirlər. Onlar öz doğma yurdları, öz doğma torpaqları, bir zaman yaşamış olduqları öz doğma evləri uğrunda vuruşurlar. Onlar öz vətənlərinə, öz kəndlərinə, öz şəhərlərinə, öz torpaqlarına su aparırlar».³

---

¹ H.Araslı. «Kitabi-Dədə Qorqud», səh. 440

² Ölülər üçün ayrılan payın bacaların kənarına qoyulması, Ata-Baba ruhunun ocaqla əlaqədar olmasına etiqadın nəticəsidir.

³ Рагозина. «История Мидии», с. 98-99.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, qədim Midiyada da Fravaşlar, ümumiyyətlə insanların hamisi, köməkçisi hesab olunurlar. Lakin yenə bütün xalqlarda olduğu kimi onların da insanlardan tələbi vardır. Onlar özlərinin xatırlanmalarını, yad edilmələrini tələb edirlər.

Midiyada ilin son günləri /köhnə stillə martın 1-dən 10-a qədər/¹ Ata-Baba günləri hesab edilir. Bu günlərdə Fravaşlar insanların özlərinə qarşı münasibətlərini yoxlamaq üçün yer üzünə gəlirlər:

Onlar kəndləri gəzirlər... onlar düz on gecə gəzib soruşurlar:

Görək kim bizi tərifləyəcək?.. Kim bizim haqqımızda düşünəcək?.. Kim bizə qurban verəcək?.. Kim bizi xatırlayacaq? Bizi yeməklə, paltarla, dua ilə qarşılayacaq?»²

Açıq görünür ki, bu günlərdə qədim Azərbaycanda Ata-Baba ruhlarını qarşılamaq üçün xüsusi mərasimlər olurmuş. Bu mərasimin qalıqlarının biz indi belə Azərbaycanda yaşamaqda olduğunu görürük.

Kəndlərimizdə son zamanlara qədər yaşayan adətlərə görə, bu günlərdə əhali xörək bişirib ellikcə qəbir üstünə gedərdi. Gətirilmiş bəzəkli xonçaları qəbirlərin üstünə qoyub ağılar deməyə başlardılar. Mərasimin bu hissəsi qurtardıqdan sonra başqa-başqa evlərdən gətirilmiş xörəklərin hamısını bir yerə qatardılar. Sonra keçmişdəki möbüdün əvəz edən qoca bir qarı bu xörəyi paylamağa başlardı. Xörəkdən birər pay da qəbirlərin üstünə qoyulmalı idi. Bundan sonra böyük bir şənlik başlardı.

Axşama doğru əhali kəndə dönərdi. Hər ev qəbir üstündə yeyilən xörəkdən mütləq birər pay da kəndə qaytarıb aparmalı idi. Bu pay gecə xüsusi hazırlanmış yük dibində qoyulurdu. Bundan başqa yükün dibinə qovrulmuş buğda unundan hazırlanan qovud, su, dəsmal və başqa bu kimi lazım olan şeylər qoyulmalı idi. Etiqada görə, guya ki, gecə Xızır peyğəmbər evə gələcək, qovutdan, xəşildən yeyəcək, su ilə dəstəmaz alıb namaz qılacaq, əlini də qovudun üstünə basacaqmış.

Qaranlıq düşdükdən sonra isə maraqlı bir oyun başlanırdı. Kəndin cavanları dəstələr düzəldib evləri gəzirdilər. Dəstə əsasən evlərin damlarına çıxıb bacaların kənarında səs-səsə verib, bu nəğməni oxuyurdu:

Xıdıra-xıdır deyərlər,
Xıdıra çıraq qoyarlar,
Mən Xıdırın nəyiyəm?
Bir beləcə dayıyam.

¹ Рагозина. «История Мидии», с. 98-99. Сазонович – «Лен.Бюро», səh. 20

² Рагозина. «История Мидии», с. 99.

Xıdır batdı palçığa,
Çıxartdılar haynan.
Bircə belə daynan.

Xanım ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana
Xıdırı yola salsana.

Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı,
Məhlənizə gələndə,
İt baldırım daladı.
Qısa-qısa gələnin,
Qısnacağı dar olsun.
Basa-basa gələnin,
Basmacağı var olsun.

Verənin oğlu olsun,
Verməyənin qızı olsun,
Təndirə düşsün,
Büryanca bişsin.

Çatma-çatma çatmaya,
Çatma yerə batmaya,
Xıdırın payını verməyən,
Gecə evində yatmaya.

Nəğmə qurtardıqdan sonra dəstə bacadan torba sallayardı. Torbalara müxtəlif paylar qoyulurdu. Xüsusilə yük dibindəki qovutdan və qırmızı yumurtadan mütləq bu payın içində olmalı idi...

Tədqiqat göstərir ki, bütün bu ənənə gecə evə gələcək Ata-Baba ruhlarını, onların öz istədikləri kimi qarşılamaq məqsədini daşıyır. Xüsusilə bu günlərdə icra edilən bir sıra sehri və əfsunkar işlər, hərəkətlər vardır ki, bunlar hamısı Ata-Baba ruhlarının rahat, mançəsiz gəlib-gedə bilmələri üçün imkan yaratmaq, yardım etmək məqsədini daşıyır. İstər hələ gündüzdən onlara pay aparmaq, müxtəlif ağılarla onları dəvət etmək,

qəbirlərin üstünə, eləcə də yük dibinə uğurlu həyat və canlanma, dirilmə rəmzi olan qırmızı yumurta qoymaq, istərsə də bu gün hazırlanan bütün xörəklərin undan – taxıldan hazırlanması sehr və əfsun məqsədi daşıyan iş və hərəkətlərdir. Bunlardan axıncısı xüsusilə qeyd edilməlidir.

Ümumiyyətlə, xalqı əkinçiliyə çağıran, bu yolda çox qüvvətli təbliğat aparan Zərdüşt ehkamlarında təsərrüfatın bu şəklinə bir növ ilahi qüdsiyyət verilmişdir.

«O adam ki, torpağı sağ və sol əli ilə, sol və sağ əli ilə əkməyə təmbəlləşir... Torpaq belə adama deyir:

-Sən ey məni sağ və sol əli, sol və sağ əli ilə əkən insan, mən sənə yorulmadan bəhrə verəcəyəm. Səni hər cür yemlə, bol çörəklə təmin edəcəyəm. Amma ey Zərdüşt, o adam ki, sağ və sol əli ilə, sol və sağ əli ilə yer sürüb əkmir, ona torpaq belə deyir:

- Sən həmişə başqalarının qapısında dilənən dilənçilərin içərisində olacaqsan, onlardan sədəqə istəyəcəksən».¹

Əkinçilik, xüsusilə əkmək Midiyada ən müqəddəs iş hesab edilirdi. Hətta «Vendidad»da taxıl əkən qüdsiyyət əkir»² deyilməkdədir.

Bu günlərdə əhalinin istər özü üçün, istərsə də Ata-Baba ruhları üçün mütləq taxıldan-undan yemək hazırlamasının birinci səbəbi budur. Bu müqəddəs və əziz günlərdə müqəddəs və pak işlərlə məşğul olmaq, müqəddəs və pak yeməklər yemək müqəddəs Ata-Baba ruhunu bu pak və müqəddəs yeməklərlə qarşılamaq lazımdır. Çünki «Avesta»ya görə, taxıl əkmək, yaxud onunla hər nə şəkildə olursa-olsun məşğul olmaq «yüz səcdədən, min səcdədən, on min qurban verməkdən daha əfzəl bir işdir».³

Bunun ikinci səbəbi taxılın, ümumiyyətlə, bolluq və rifahi-hal rəmzi olmasıdır. Eyni zamanda həm də yeni ilin başlanğıcı olan bu əziz günlərdə qədim azərbaycanlı sırf taxıldan hazırlanmış yeməklər yeməklə gələcək ilin belə bolluq və rifahla keçməsi üçün əfsun edirdi. Lakin bunlardan başqa bunun üçüncü bir xüsusiyyəti də vardır ki, qədim azərbaycanlının əqidəsincə, bu daha böyük əhəmiyyətə malik idi və taxıl ilə əlaqədə olan bütün bu ənənənin əsasını təşkil edirdi.

Namuslu əməyə sonsuz məhəbbət və hörmət, insanları əkinçilik vasitəsilə varlandırmaq arzusu «Avesta»da taxılın ilahi, əsatiri bir qüdsiyyət

---

¹ Рагозина. «История Мидии», с. 141.

² Yene orada, с. 142.

³ Vendidad – III, 31.

kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Burada taxıl bizim anladığımız mənada sadə taxıl olmaqdan çıxmış, zərər verən şər qüvvələrə qarşı ən qüvvətli sehr və əfsun vasitəsinə çevrilmişdir.

«Taxıl göyərdikdə divlər lərzəyə düşür. Taxıl xəşilləşdikdə divlərin ürəyi qopur, taxıl üyüdüldükdə divlər zarıldamağa başlayır. Buğdanın çıxması divlərin ölümü deməkdir. Buğda olan evdə div yaşaya bilməz. Buğda olan evdən div qaçır. Taxılın bir evdə bol olması divin boğazına qızmış dəmir parçası soxmağa bərabərdir.»¹

Biz yuxarıda görmüşdük ki, divlər Ata-Baba ruhlarının əsas düşmənləridir. Yuxarıdakı sətirlərdən göründüyü üzrə taxıl divləri məhv edən ən qüvvətli bir vasitədir. Ata-Baba günlərində yeməklərin undan-taxıldan hazırlanması həmin bu təsəvvürə əsaslanmışdır. Qədim azərbaycanlı bu gün buğda təmizləmək, qovurmaq, üyütmək, qovut hazırlamaq, yaxud xörək bişirmək kimi sehrlə tədbirlərlə divləri məhv edir, bununla Ata-Baba ruhlarına heç bir maneəsiz evlərinə gəlmək imkanı yaratmış, kömək etmiş olurdu. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, bizdə ölümlərə ehsan olaraq, əsasən halva (un) və plov (düyü) verilməsi də həmin bu etiqadın yaratmış olduğu adətlərdəndir.

Bu saydıqlarımızdan başqa bu günlərdə əsas undan xörək hazırlanmasının dördüncü bir səbəbi də vardır. Unudulmamalıdır ki, bugünkü xörəklər ancaq qovrulmuş buğdadan, yəni qorğadan və yaxud onun unundan hazırlanır. Xalq içərisində indi də yaşayan bir əqidəyə görə, buğdanı qovurmaq yaramaz. Buna hətta günah kimi baxılır. Çünki etiqada görə, buğda qovrulduğu zaman inciyir, ağlayır və onu əkənləri, ona xidmət edənləri yardıma çağırır.²

Ata-Baba ruhlarının yağış uğrunda mübarizə aparan, taxılın göyərməsi üçün çarpışan ruhlar olduqları nəzərə alınarsa, demək, qədim azərbaycanlı hətta bir qədər günaha batmış da olsa, bu vasitədən də istifadə edir, bu yol ilə də onları çağırır, dəvət edirdi.

Bütün bu deyilənlər «Xıdır Xıdır»ın qədim Ata-Baba mərasiminin müxtəlif təsirlər nəticəsi olaraq şəkil və məzmunca dəyişilmiş qalığından ibarət olmasını göstərir. Burada nəzər-diqqəti cəlb edən əsaslı bir məsələ vardır ki, o da bu mərasimin nə üçün «Xıdır, a Xıdır» adlandırılması, yəni Xızrla əlaqələndirilməsi məsələsidir. Mərasimin xüsusi bir cəhətini təşkil

---

¹ Рагозина. «История Мидии», с. 142

² «Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа» – XVII-II, 199

edən bu nöqtəni izah etmək üçün əvvəlcə Xızrın özünü aydınlaşdırmaq lazımdır.

Dini əfsanə və əqidələrə görə, Xızr İsgəndərlə birlikdə zülmətə getmiş, orada onun və eləcə də onlarla birlikdə gedənlərin heç birisinin içə bilmədikləri abi-həyatdan içmiş, buna görə də ölməzlər sırasına keçmiş bir peyğəmbərdir. Məsələnin elə bu şəkildə qoyulması bu peyğəmbərin əsatiri köklərə malik olduğunu göstərir.

Xızrın şəxsiyyəti haqqında lüğətlərdə verilən məlumat və izahatlar son dərəcə müxtəlif, bəzən isə bir-birinə tamamilə zidd bir şəkildədir. Bəzi lüğətlər onu İlyas deyə qeyd edir, bəziləri doğrudan-doğruya İsgəndər ilə bir yerdə yaşamış tarixi bir şəxsiyyət olduğunu iddia edir, bəziləri də Əhməd, yaxud Bilya adlı bir peyğəmbərin ləqəbi olduğunu söyləyirlər. Beləliklə, Xızrın şəxsiyyəti və dövrü haqqında lüğətlərdə verilən məlumat bir-birisi ilə düz gəlmir. Lakin bunun əksinə olaraq onun bizi maraqlandıran iki xüsusiyyəti haqqında verilən məlumat və izahlar bir nöqtə ətrafında birləşir.

Əldə olan bütün lüğətlərin verdikləri izahatdan anlaşıldığına görə, Xızr yaşıllıqla, baharla əlaqədar olan əsatiri bir surət, mifdir. Bu barədə «Qamusi-Firuzabadi»: "...Seyr və qüud eylədiyi məhəllər yaşıllıq olmaqla Xızrlə təlqib olundu" deyir.¹

V.V.Radlov öz lüğətində xüsusi «Ruzi-Xızr», yəni «Xızr günü» olduğunu və bunun baharın ilk günü olduğunu qeyd edir.²

«Qamusi-əlam» isə bu gün haqqında «...Əslən yaşıllıq günü mənası ilə ruzi-Xızr olsa gərəkdir. Zira tam ağacların yarpaqlandıqları və ortalığın yaşıllaşdığı gündür»,³ -deyə izahat verir.

Xızrın yaşıllıqla, baharla əlaqədar əsatiri bir surət olması bizim xalq ədəbiyyatımıza aid olan saysız-hesabsız nağıllardan, dastanlardan, əfsanələrdən də görünür.

«Dirşəxan oğlu Buğac» boyunda nökərlərin fitnəsi ilə Dirşəxan öz oğlu Buğacı ovda yaralayır. Boz atlı Xızr oğlanın yanına gəlir. Üç dəfə əlini oğlanın yarasına çəkib: - «Bu yaradan qorxma oğlum, -deyir-ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi, ana südü ilə sənə yarana məlhəmdir».

Buğacın anası gəlib onu tapır. Oğlan Xızrın sözlərini anasına deyir.

---

¹ Qamusi-Firuzabadi – II, - 2981

² В.В.Радлов. "Опыт словаря тюркских наречий" – II – 1274.

³ Şəmsəddin Sami. "Qamusi-əlam". 1-583

«-Böylə degəc qırx incə (belli) qız yayıldı, dağ çiçəyi döşürdülər. Oğlanın anası əmcəyini bir sığadı südü gəlmədi, iki sığadı südü gəlmədi, üçüncüdə gəndiyə zərb elədi, qanı doldu, sıxdı, süd ilə qan qarışıq gəldi.

Dağ çiçəyi ilə südü oğlanın yarasına vurdular. Oğlanı ata mindirdilər, aluban ordusuna gətirdilər».¹

Göründüyü kimi, burada da Xızr peyğəmbər yaşıllıq, bahar, gül, çiçək ərəni, övlüyası olaraq özünü göstərir.

Bu əsatiri surətin ikinci xüsusiyyəti yağışla, su ilə əlaqədar olmasından ibarətdir.

Xızr bizdə çox zaman Xıdır İlyas adlandırılır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, lüğətlər də buna əsaslanaraq onu İlyas peyğəmbərin ləqəbi qəbul edirlər. Əslində isə bunlar ayrı-ayrı əsatiri surətlərdən, miflərdən ibarətdir.

İlyas bir sıra xalqlarda olduğu kimi, bizdə də su, yağış, dənizlə əlaqədar olan bir mifdir. Dini əfsanə və xalq içərisində yaşayan əqidələrə, eləcə də bir sıra lüğətlərin verdikləri izahata görə İlyas təqibdən xilas olmaq üçün dənizə iltica etmiş, oradan da göylərə çəkilərək, müqəddəslər sırasına keçmiş və o gündən də suların, dənizlərin hakimi olmuşdur. Hətta xalq içərisində «Mənim dərin dəryada nə işim var ki, Xıdır İlyası çağırım» - deyə bir məsəl də vardır.

«Qamusi-Firuzabadi» İlyas haqqında verdiyi izahatda deyir:

“Bir peyğəmbəri-güzin ki, bəni-israil peyğəmbərlərindəndir və ol İlyas bin Yasin bin Fias bin İbran bin İmrandır. Bəlbək əhalisinə məbus idi. Əziyyət və nəqz yəhudlarından mütənnəfib olmaqla həzrət haqqa niyaz edib müfərinətlərinə məzun və şəhvət, əkl və şirb kəndindən məslub olmağından təbi-mələkə ilə müntəbə olub Xızr əleyhissalam kimi insi və mələki və ərəzi və səmavi və şərqə və qərbi və bərri və bəhri oldular”.²

«Burhani-qate» isə “məşhur bir peyğəmbərin adıdır. Sam ibn Nuhin qardaşı oğlu və Xızrın əmisidir. Bəhri-Xəzər padşahının adıdır”³ - deyir.

«Qamusi-ələm»də biz İlyas haqqında belə bir izahata rast gəlirik:

«Ənbiyayi-bəni israildən olub bəlbəkli idi. Miladi-İsadan doqquz qərn əvvəl və Axazın zamanında bərhəyat olub bəni-israili ibadəti-əsnamdan nəhy etdiyi üçün təqib olunaraq bir çox vaxt səhra və mağaralarda

¹ H.Araslı. “Ktəbi-Dədə Qorqud”, səh.26-27

² Qamusi-Firuzabadi –cild II, səh.870-871.

³ «Burhani-qate» - səh.58.

yaşamış və bir çox möcüzələr göstərmişdir. Nəhayət... Qəbləl milad 880 tarixində səmayə rəf olunmuşdur».¹

Eyni qamusda Xızr haqqında isə belə bir izahat verilir:

«Ənbiyadən olub Həzrət Musa ilə mülqatı və Zülqərneyn ilə zülmətə gedib abi-həyat içdiyi və binaənələyh bərhəyat bulunduğu məşhurdur. İsmi Bilya ibn Mələkan olduğu bəzi kütubi təfsirdə məzkur isə də kütubi-müqəddəseyn-bəni israildə bu ism ilə bir nəbi zikr olunmadığından səmayə rəfi kütubi-məzkurədə müsərrəh olan İlyas nəbinin eyni olması möhtəmlidir. Həzrət İbrahimin zamanından yaşamış olması və Həzrət Musa ilə munaqatı haqqında olan rəvayətlər zamanənin dəxi məchul və müxtəlifunfih olduğunu göstərir».²

Lügətlərin verdikləri bu izahatların müqayisəsindən çıxan nəticələr aydındır. Bunlardan birincisi budur: İstər Xızr, istərsə də İlyasın şəxsiyyətləri və dövrləri haqqında verilən məlumat bəzən hətta eyni mənbədə belə, olduqca müxtəlif və təzadlıdır. İkinci tərəfdən bunların hamısından Xızrın yaşıllıqla, baharla, İlyasın isə su ilə, yağışla əlaqədar olması aydın görünməkdədir. İlyasın bir çox hallarda və eləcə də bəzi lügətlərdə Nuhla əlaqələndirilməsi də bunun nəticəsidir. Bəlli olduğu üzrə Nuh özü də müəyyən dərəcədə tufanla, yağışla əlaqədar olan əsatiri bir surətdir.

Üçüncü tərəfdən isə bütün lügətlərdə və eləcə də əfsanələrdə bunların bir-biri ilə qarışdırıldığı, daha doğrusu, birləşmiş olduqları görünməkdədir.

Beləliklə, əslində bahar, yaşıllıq, təbiətin oyanması, canlanması əsatiri olan Xızr çox doğru olaraq su ilə, yağış ilə əlaqədar olan İlyas əsatiri ilə birləşmişdir.

Bunun səbəbi aydındır. Yağışla bahar arasındakı əlaqə və münasibət qədim azərbaycanlının təsəvvüründə bu iki əsatirin birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bunu biz Xızrın öz əfsanəsində də açıq görürük. O, adi insan olan İsgəndərin və onunla əlaqədar zülmətə gedənlərin içə bilmədikləri abi-həyatdan, yəni dirilik suyundan içmiş; ona görə də ölməzlər sırasına keçmişdir. Beləliklə, bütün bunlardan Xızrın baharla, yaşıllıqla, yəni yağın ilk yağışların təsiri ilə oyanmış, canlanmış təbiətlə əlaqədar olan və bunu təmsil edən əsatiri bir surət olduğu görünür.

Qədim Azərbaycan əsətirində Fravaşların bir tərəfdən yağış uğrunda mübarizə etmək, geniş əkin yerlərinin göyərməsi üçün çarpışmaq kimi

---

¹ «Qamusı-əlam». II cild, 1047

² «Qamusı-əlam». III – 2046-47

xüsusiyyətlərə malik olması, bir tərəfdən də onların yer üzünə gəldikləri günün qışın son günlərinə, yəni baharın başlanğıcına təsadüf etməsi bu mərasimin «Xıdır Xıdır», «Xıdır İlyas», «Xıdır Zində» adlandırılmasının səbəblərini aydınlaşdırır. Bu mərasimin doğrudan-doğruya ibtidadə olduğu kimi, Fravaşların adı altında yaşaya bilməməsinin səbəbi isə islamiyyətin Xızri və İlyası peyğəmbər olaraq qəbul etməsi, Zərdüştilik və «Avesta» ehkamlarına qarşı isə qüvvətli mübarizə aparması, onları məhv etməyə, unutturmağa çalışmasının nəticəsidir. Cəsarətlə demək olar ki, xalq bu əlaqədən istifadə edərək, öz qovmu mərasimini bu ad altında gizlədərək islamiyyətin təərrüzündən xilas etmiş və yaşatmışdır.

Demək, bütün bu deyilənlərdən görünür ki, yaşıllıq, bahar əsatiri olan Xızr, yağış, su əsatiri olan İlyas və bunlar uğrunda mübarizə aparan Fravaşlar, yəni Ata-Baba ruhları mərasimi bu daxili münasibətin çox doğru və qanuna uyğun nəticəsi olaraq birləşmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, xalq içərisində:

Xıdır İlyas, Xıdır İlyas,
Yağdı yağış, oldu yaz.

-deyə başlanan məşhur bir mövsüm nəğməsi də vardır. Bundan başqa yuxarıda verdiyimiz «Xıdır-Xıdır» nəğməsinin ikinci bir variantı da bunu az-çox göstərməkdədir:

Xıdır-Xıdır, Xıdır İlyas,
Xanım ayağa dursana,
Bitdi çiçək, oldu yaz,
Yük dibinə varsana.

Mən Xıdırın nəyiyəm,
Ayağının nalıyam,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.

Nə işi vardı göldə,
Xıdır İlyas çağırısan.¹

---

¹ Firudin bəy Köçərli. "Balalara hədiyyə". Səh. 23.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bizdə çox geniş surətdə yayılmış pirlər də həmin bu Ata-Baba ruhunun yaşamasına etiqad və ona ehtiram kultu ilə əlaqədardır.

Bəllidir ki, pir əsas etibarilə köhnə qəbirlərdən, yaxud onların müəyyən bir əlamətlərindən ibarət olur. Bu pirlərin müqəddəs sayılması əslində orada basdırılmış adamın öldükdən sonra Ata-Baba ruhu dərəcəsinə qaldırılmış olması deməkdir. Pirə nəzir vermək, yardım diləmək, yəni onu xatırlamaq buradakı ölünün ruhunun yaşadığına və hətta sadəcə yaşamaq deyil, öldükdən sonra bir qədər daha güclü, yəni bir növ yarımallah dərəcəsinə qaldırılmış olduğuna etiqadı göstərir.

Pirlərin bəzən müxtəlif ağaclardan, kollardan ibarət olması da yenə bununla əlaqədardır. Çünki bir sıra xalqların etiqadına görə, insan öldükdən sonra onun ruhu müəyyən bir bitkiyə keçərək yaşamağa başlayır. Bizdə Əsli və Kərəmin qəbirlərində birer qızıl gül kolu bitdiyi kimi, dastana görə, bu güllər həmişə birləşməyə can atırlar, lakin bunların ortasında basdırılmış Qara Keşişin qəbrindən göyərən qara tikan kolu onların birləşməsinə mane olur.

Həmin bu etiqadın nəticəsidir ki, yaşayış olmayan, ətrafında su olmayan düzlərdə, dağlarda, təpələrdə bitmiş tək ağaclar həmişə pir olaraq qalmaqdadırlar. Qədim, hətta bir əsr bundan əvvəlki azərbaycanlı belə həmin bu tək ağacları ölmüş bir adamın, əsas etibarilə, əlbəttə ki, müqəddəs bir adamın – cəddin yaşayan ruhunun yeni timsalı, yeni şəkli kimi düşünürdü. Ölüləri ağac dibində basdırmaq, yaxud qəbirstanlara ağac əkmək də həmin bu etiqadın nəticələridir.

Əslində pir sözünün özü də ata, baba deməkdir. Qoca, bu sözün ata, baba demək olduğu üçün sonradan almış olduğu ikinci mənasıdır. Bizcə, Fravaş indi bu saat Ata-Baba, qoca və eləcə də onların ziyarətgaha çevrilmiş qəbirləri, yaxud bu qəbirlərin müəyyən əlamətləri mənasını daşımaqda olan «pir» və bugünkü fars dilində, eləcə də bizim yazılı və xalq ədəbiyyatımızda “surət, timsal” mənasını daşıyan, təmsil ədatı olan «vəş» ədatının hələ bugünkü kimi öz növlərinə ayrılmamış şəkildən ibarətdir. Yəni bugünkü təbirlə desək, Fravaş, “pirvəş”, yəni ata/baba timsalı, Ata-Babanın təmsili mənasını daşımışdır.

Ümumiyyətlə, qədim Midiya ilə, zərdüştiliklə çox əlaqədar olan adət və ənənələrimiz, ayin və mərasimlərimiz, sonrakı dövrlərin hakim dini təsirlərinin, xüsusilə zərdüştiliklə çox ciddi mübarizə aparan, onu məhv etməyə, bu mümkün olmadığı təqdirdə isə başqa rəng verməyə çalışan islamiyyətin təsiri altında çox böyük təbadülətə uğramış və

ibtidadə malik olduqları bəkarəti itirərək tanınmaz bir hala düşmüşlər. Lakin bütün bunlarla bərabər bu adət və mərasimlərin hamısını diqqətli tədqiq yolu ilə öyrənmək və həmin xüsusiyyətləri təyin etmək mümkündür.

Haqqında danışılan «Xıdıra-Xıdırın» Ata-Baba mərasimi qalığı olması istər nəğmənin ayrı-ayrı bəndlərində, hətta misralarında, istərsə də mərasim ənənəsinin ayrı-ayrı üsürlərində hiss olunmaqdadır.

Diqqət edilirsə, «Xıdıra-Xıdır» ancaq qaranlıq qovuşduqdan sonra başlanır. Nəğməni oxuyub evləri gəzən cavanlar bacalara çıxır və oradan bir torba sallayıb pay istəyirlər. Onlar özlərini mümkün qədər tanıtmamağa çalışırlar, hətta (misal üçün, Bakıda) «nununu-nununu» deyərək insan səsinə bənzəməyən səslər çıxarırlar. Bunlara verilən pay Ata-Baba ruhu üçün hazırlanmış yük dibindəki qovutdan və qırmızı yumurtadan ibarət olur. Bütün bunlar bu mərasim dəstəsinin bir növ Fravaşların rolunu oynadıqlarını, yəni Ata-Baba ruhlarını təmsil etdiklərini göstərir. Bu adamların:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.

-deyə yük dibindən pay istədikləri də bunu göstərir.

Dəstənin yük dibindən pay istəməsi və bacaya çıxması bu mərasimin nəzər-diqqəti ən çox cəlb edən xüsusiyyətlərindəndir. Ata-Baba ailənin başçısı, onun əsası olduğu üçün, onların ruhları da evin əsasını, ruhunu təşkil edən yüklə və əvvəllərdə ailənin, sonralarda evin bir yerə toplanmasında əsaslı rol oynamış olan ocaqla əlaqələndirilmişlər. Yükün və ocağın belə bir mahiyyətə malik olması dünyanın bütün qədim xalqlarında özünü göstərməkdədir. Bu xalqlardan birisi olmaq etibarilə qədim azərbaycanlı və köçəri həyatdan oturaq həyata keçdikdə əvvəllərdə onun ayrı-ayrı ailələrini öz ətrafına toplayan ibtidai tonqal artıq ocağa çevrilir, ailənin, yəni yeni mənada evin yenə də əsasını təşkil etməkdə davam etmişdir. Zərdüştülük isə bunu bir qədər daha əsaslandırılmış və möhkəmləndirmişdir. O, ocağa malik olduğu mahiyyətdən başqa bir də dini bir ilahiyyət, ilahi qüdsiyyət vermişdi. Qədim azərbaycanlının nəzərində ocaqda yanan od artıq doğrudan-doğruya Ahura-Məzdanın bu dünyaya məxsus təzahüründən ibarət olmuş, onu təmsil etməyə başlamışdı. Beləliklə, ocağın, evin

əsası olması mənadakı əhəmiyyəti bir qədər daha möhkəmləndirmişdir. Heç təsadüfi deyil ki, bizdə od, odun, ocaq, oda və s. kimi sözlərin hamısı bir-biri ilə əlaqədardır.

Bu etiqad xalqın bu gün belə yaşayan müxtəlif əqidələrində də özünü göstərməkdədir. Yuxarıda deyilmiş olduğu kimi cümə axşamları mütləq evdə tüstü çıxarılır və ruhlar üçün ayrılan paylar əsas etibarilə bacaya qoyulur. Xalq içərisində olan «cümə axşamından- cümə axşamına hər evin ölüsü öz bacasına gələr» təbiri də, yəqin ki, bu əqidədən doğmuşdur.

«Avesta»da nəslin artırılması üçün çox qüvvətli bir təbliğat vardır. İstər Ahura-Məzda özü, istərsə də Fravaşlar mömin insanlara xeyir-dua verdikləri zaman birinci növbədə onlara övlad arzulayırlar.

«Arvadı olan Adam/evli mənasında/ oğul törətməyəndən çox yüksəkdir. Evi olan evi olmayandan daha yüksəkdir. Uşağı olan övladsızdan çox yüksəkdir».

Ahura-Məzda övladı olmayanları talesiz adlandırır. Ayrı-ayrı ailələrin keçirdikləri «Ata-Baba» günlərində bir adət olaraq, ilk qurbanı böyük oğul verməlidir. Hətta oğlu olmayanların öldükdən sonra müqəddəs ruhlar səltənətinə gedə bilməyəcəkləri doğrudan-doğruya qeyd olunmaqdadır.

Herodot yazır ki, onun zamanında İranda çox uşaqlılara şahlar tərəfindən xüsusi mükafatlar verilirmiş. Pəhləvi dövrünün müqəddəs kitablarında isə uşağı olmayanların cənnət körpüsünə buraxılmayacaqları doğrudan-doğruya qeyd edilmişdir.¹

Buna görədir ki, qədim midiyalı da istər Ahura-Məzdanın özünə, istər başqa müqəddəslərə, hətta fravaşlara belə müraciət etdiyi dualarında birinci növbədə oğul istəyir. Burada bir tərəfdən nəsil artımı arzusu və tədbirləri görünürsə, digər tərəfdən də evin təsərrüfat şəklinin tələbləri ilə əlaqədar olaraq oğlan uşağına – kişiyyə qızdan-qadından daha artıq əhəmiyyət verildiyi özünü göstərir.

«Xıdır-xıdır» nəğməsinin altıncı bəndində gördüyümüz:

Verənin oğlu olsun,

Verməyənin qızı olsun,

- alqış və qarğış da həmin bu əhval-ruhiyyənin təzadlarından ibarətdir.

---

¹ Рагозина. «История Мидии», с. 94

Ümumiyyətlə, başqa mərasim nəğmələrində olduğu kimi, «Xıdıraxıdır»ın hər bəndi Qədim Midiya etiqadları və «Avesta» ehkamları ilə əlaqədardır. Xıdırın-Fravaşın-Afa-Baba ruhunun atlı olaraq təsəvvür və təsviri (fravaşlar atlı olaraq təsəvvür edilirlər) Xıdırə çırağ qoyulması və sairə kimi. Bunlardan başqa biz bir də son bənd haqqında danışmaq istəyirik.

«Avesta»da evə, ocağa çox böyük əhəmiyyət verilir. Hər gecə öz ocağına keşik çəkən, orada yanmaqda olan müqəddəs oda xidmət edən, yəni hər gecə öz evində yatan Adam ən mömin hesab edilir.

«Gecənin birinci yarısında Ahura-Məzdanın oğlu atar-atəş-od ev sahibini bu sözlərlə köməyə çağırır:

-Ev sahibi, qalx, paltarını gey, belini bağla, əllərini yu, mənə odun doğra gətir ki, mən sənin təmiz yuyulmuş əllərlə gətirilən təmiz odunla yanıam. Budur, divlərin yaratmış olduğu zülmət mənimlə mübarizəyə gəlir. O, məni məhv etmək istəyir».¹

Müqəddəs od bu çağırışı gecənin ikinci və üçüncü hissəsində də təkrar edir.

Demək, hər bir mömin midiyalı gecədə üç dəfə durub müqəddəs oda «yem» verməli, zülmətlə mübarizədə ona yardım etməlidir. Bu işin mömin bir midiyalı üçün nə qədər böyük bir savab olduğu öz-özündən bəllidir. Beləliklə, qədim azərbaycanlıların öz evində keçirdiyi hər gecə onun savabını, öz evində keçirə bilmədiyini hər gecə isə onun günahını artırmış olur. Haqqında bəhs etdiyimiz «Xıdırə-Xıdır» nəğməsinin son bəndi də hər nə qədər dəyişilmiş də olsa, həmin bu etiqadın qarğış şəklindəki ifadəsindən ibarətdir.

Çatma, çatma, çatmaya,
Çatma yerə batmaya,
Xıdırin payın verməyən,
Gecə evində yatmaya.

Bu bənd oyundan başqa bir də Midiya dövründəki kənd evlərinin quruluşunu təsvir edir:

Çatma, çatma, çatmaya,
Çatma yerə batmaya...

---

¹ Рагозина. «История Мидии», с. 94

«AVESTA»ya görə insanın ölümü şər divinin onun bədəninə daxil olması nəticəsində olur. Buna görə də meyit dünyada təsəvvür oluna biləcək ən çox natəmiz və murdar şeylərdən biridir. «Avesta»da meyidə çox şiddətli münasibət, çox şiddətli qanunlar vardır. Bunlardan birisi də budur:

«Əgər qət olunsa ki, ölünü götürmək evi götürməkdən asandır, onda qoy ölünü götürsünlər, ev qalsın və onu ətirli otlarla tüstüyə versinlər.

Yox əgər qət olunsa ki, evi götürmək ölünü götürməkdən asandır, onda qoy ölü olduğu yerdə qalsın, evi götürsünlər və onu yenə də ətirli tüstüyə versinlər.¹

Raqozina çox haqlı olaraq bundan Midiyada əsas etibarilə (əlbəttə ki, bilavasitə əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan kəndlərdə) evlərin alaçıqlarından ibarət olduğu nəticəsinə gəlmişdir.²

Bizdə indi belə alaçıqların qurulmasında işlədilən çubuqların çatma adı daşımaları və alaçıqların həmin bu çatmaların yerə batırılması yolu ilə qurulduqları nəzərə alınarsa, qədim midiyalının, dünyagörüşündəkilərin bu misralardan ibarət olması ehtimal oluna bilər.

«Avesta»da evi olanın evi olmayanlardan çox yüksək olduğu³ nəzərə alınarsa, haqqında danışılan bu iki misranan da sonra gələn iki misra kimi «verməyəne qarğışdan» ibarət olduğu görünür.

Bütün bunlardan sonra «Xıdıra-Xıdırın» Ata-Baba mərasimi olmasını şübhə altına almaq olmaz. Bəllidir ki, hər bir mərasim, yaxud ayin öz əsas xüsusiyyətlərinə görə bayram və yaxud matəm şəklində olur. «Xıdıra-Xıdırın»ın bütün xüsusiyyətlərindən görüldüyünə və xalq içərisində yaşayan əqidəyə görə, bu günlərdə ağlamaq günahdır. Bunun əksinə olaraq, hamı gülməli, əylənməli, bir növ bayram keçirməlidir. Bu, doğrudan da, ilk baxışda bu günün, ölmüş Ata-Babanın xatırlanması günü olmasını bir qədər şübhə altına almış olur. Çünki burada hər nə qədər sehrli və əfsunkar məqsədlər nəzərdə tutulmuş olsa da, bu günlərdə ölənlərin ruhunun yer üzünə gəlməsindən nəşət edən müəyyən bir sevincin olması hər nə qədər labüd olsa da, hər halda ölümə əlaqədar olduğu üçün bu mərasim bayram deyil, matəm şəklində olmalı, sevinc deyil, kədər yaratmalıdır. Lakin bunun özü də Midiya etiqadları ilə əlaqədardır.

Tədqiqat sübut etmişdir ki, bir sıra xalqların, xüsusilə Turan xalqlarının əksinə olaraq, qədim Midiyada ölüyə ağlamaq günah hesab edilirmiş.

---

¹ Vendidad - VIII

² Рагозина. «История Мидии», с -166

³ Vendidad - V

«Avesta»nın dediyinə görə, bu dünya ilə o dünya arasında Çinvat adlanan bir körpü vardır. İnsan öldükdən üç gün sonra onun ruhu bu körpüdən keçməli olur, burada ruhun üstündə xeyir və şər qüvvələrinin mübarizəsi başlanır. Əgər ruh mömin adamın ruhudursa, bu mübarizədə xeyir qüvvələri şər qüvvələrinə qalib gəlir. Bu zaman həmin ruhun öz vicdanı gözəl bir qız şəklində onun qabağına çıxır və bələdçilik edərək onu Çinvat körpüsündən və Berizait dağlarından yüksəklərə qaldıraraq allahların məkanına gətirir. Burada müqəddəslər, xüsusilə «Ahura-Mazda» özü onu qəbul edir. O gündən etibarən həmin ruh müqəddəs Ata-Baba ruhları sırasına keçir. Mömin olmayan adamların ruhu isə bu sayılanların tamamilə əksinə rast gəlir və Çinvat körpüsündən yığılaraq, cəhənnəmə gedir. Lakin Çinvat körpüsündən keçmək çox qorxulu və vahiməlidir. Çünki bu körpü çox iti sürətlə və dəli bir coşqunluqla axan bir suyun üzərindən salınmışdır. Suyun çoxluğu və sürəti ruhu çaşdırır və yıxır. Bu suyun miqdarı və sürəti ölümlər üçün tökülən göz yaşının miqdarından asılıdır. Ölü üçün nə qədər çox göz yaşı axıdılırsa, suyun özü və sürəti bir o qədər artır. Bu isə ruhun müqəddəs ruhlar səltənətinə keçməsinə mane olur.

Əslində bu etiqad yuxarıdan bəri haqqında danışılan ruhların yaşaması etiqadının qanuni bir nəticəsidir. Burada heç bir uyğunsuzluq yoxdur. Bu özü də ölənin öldükdən sonra yenə də yaşayacağına və hətta bir qədər daha yüksək, bir qədər daha müqəddəs, fəvqəlbəşər olacağına etiqaddan doğmuşdur.

Ruhların Çinvat körpüsündən keçib müqəddəslər səltənətinə gətməsinin / «Vendidad» XIX/ təsvirinin «Yaşt»da belə bir variantı da vardır:

«Ruh müqəddəslər səltənətinə çatdığı zaman buraya gəlməkdə onu qabaqlamış mömin ruhlarından birisi onu salamlayaraq soruşur:

«Sən mal-qaranın, məhəbbət nəşələrinin bol olduğu maddi dünyadan bu ruhani dünyaya, cismani dünyadan bu qeyri-cismani dünyaya necə gəldin?»

Burada Ahura-Məzda öz yorulmuş qonağının rahatsız edilməsini istəməyən qayğıkeş bir ev sahibi kimi işə qarışıb deyir:

- Ruhun bədəndən ayrıldığı o müdhiş, əzablı, çətin yolu yenidən keçmiş bu ruhu öz suallarınla yorma. Qoy o təqdim ediləcək əməklə özünü möhkəmlətsin.¹

Madam ki, ölən hər bir mömin adamın ruhunu müqəddəs Ahura-Məzda belə bir təntənə ilə, mehribanlıqla qarşılayacaq, ona müqəddəs

---

¹ Рагозина. «История Мидии», с. 191

ölməzlik əməyi verəcək, onu öz səltənətində yerləşdirəcək, o zaman belə bir səadətə, yəni ölümə ağlamaq əlbəttə ki, günah olar. Ölümə ağlamaq, belə bir səadətə kədərlənmək və bəlkə də inanmamaq idi.

Xalq içərisində bu günə qədər yaşayan əqidələrdə də həmin etiqadın izləri, qalıqları yaşamaqdadır. Əlbəttə ki, bu daha sonrakı dövrlərin yeni baxışları ilə əlaqədar olan etiqad və əqidələrin təsiri nəticəsi olaraq, istər məzmunca, istərsə də şəkildə xeyli dəyişilmişdir. Lakin diqqətli araşdırma bunların ortaya çıxmasına yardım edə bilər.

Bizdə xalq içərisində çox ağlayana «baş yeyən» deyirlər. Hətta çox ağlayan uşağa «Öz başını yeyəsən» demək bir adət olmuşdur. Əgər uşaq bir neçə gün mütəmadiyən ağlarsa, ana mütləq nəzir vermək, dua oxutdurmaq kimi dəfədicə sehr və əfsun tədbirlərinə müraciət edər. Doğrudur ki, burada ağlamağın bir iş, bir hadisə olaraq, əfsunkar qüvvəsinə inam da vardır. Biz yuxarıda da görmüşdük ki, hər bir hadisə öz bənzərini yaradır. Xalq içərisində yaşayan «Dəm-dəm gətirir, qəm-qəm gətirir» təbiri də həmin bu hadisələrin əfsunkar qüvvəsinə inamın nəticəsi olaraq yaranmışdır. Lakin bununla bərabər, burada həmin yuxarıda haqqında danışılan etiqadın da izləri yaşamaqdadır. Daha doğrusu, bəlkə də, həmin etiqad öz inkişafının daha sonrakı mərhələlərində əfsunla birləşmişdir. «Ağlamaq ev yıxar», «Çox ağlayan baş yeyər», «Çox ağlayan axırda bayquş olar», «Göz yaşı olan yerdə həmişə yas olar», «Ölü üçün tökülən göz yaşı təzə ölü aparar» kimi təbirlər də həmin bu etiqadın müxtəlif şəkillərdəki təzahüründən ibarətdir.

Danışığı, eləcə də ədəbi dilimizdə «Göz yaşından boğulmaq» təbirinin də həmin bu etiqadla əlaqədar olduğunu ehtimal etmək olar.

Beləliklə, «Xıdıra-Xıdır» ənənəsinin qədim «Ata-Baba» mərasimi qalıqları olduğunu ən çox şübhə altına alan bu cəhətin özünün də yenə də qədim Midiya əsatiri, qədim Midiya əqidə və etiqadları, eləcə də bunların əsasında yaranmış, «Avesta» əhkamları ilə əlaqədar olduğu görünür.

Hodu-hodu

Yuxarıda deyildiyi kimi, əkin yerlərini və otlaqları təmin edəcək qədər su ehtiyatına malik olmayan Azərbaycan əkinçisinin taleyi həmişə yağışdan asılı olmuşdur. Ona görə də müxtəlif dövrlərdə, əlbəttə ki, hər bir dövrün öz xüsusiyyətinə uyğun olaraq, yəni hər bir dövrdə ictimai şüurun müxtəlif dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq, yağışın yağması üçün yollar